

עממיות עד היום הזה. לאמיתו של דבר „מעין” זה הריהו ברכה עמוקה, שקרקעיתה נמצאת כ-20 מטר מתחת לפי האדמה כיום, כלומר במפלס הקרקע שבאפיק גיא התורף לפנים. ומתמיה הדבר שברכה, המספקת את כל צרכיו של המרחץ הנזכר, אין נראים בה שום סימנים לזרמי מים הנקווים מעל פני השטח העליון; דבר זה הוא שעודד את ההשקפה המוטעית הנ”ל, כי נמצא כאן מעין. לאמיתו של דבר מימיה הם בחלקם מי הגשמים, הנעצרים — כאמור — על ידי שרידי החומה במעבה האדמה, ובחלקם אינם אלא מי שופכים המחלחלים וחודרים דרך קירות ביבים בלתי אטומים שבעיר העתיקה; שופכים אלה הם שמשווים על מימי חמאם-א-שיפאא את ריחם ואת צבעם האפיניים. ברכה זו היא לדעתי שרידה האחרון של הברכה העליונה.

אחרי שסיימתי את מאמרי מצאתי בספרם החשוב של וינסנט את אבל על ירושלים (11) הערה המאשרת את הנחתי. הנוסע הנוצרי טיאודוריק (12) מזכיר ברכה קרובה למקום של חמאם-א-שפאא. המחברים משערים כי היא הברכה אשר אותה מונה בין ברכות העיר הגיאוגרף הערבי מוקדסי (13) בשם בִּרְקַת־אֵיזָד ואשר נקראה כן על שם אחד ממקורביו של מוחמד שהשתתף בכבוש ירושלים ע”י עומר. המפה (ע’ 384) הרשומה בספר לפי תאורו של מוקדסי מציינת את הברכה הנ”ל בדיוק במקום שהנחתי בשביל הברכה העליונה. נראה איפוא, כי במאה העשירית היתה הברכה עוד קימת — אולי בהקף מצומצם — ורק בתקופה יותר מאוחרת נתמלאה כליל, בעפר.

(סוף יבוא)

Vincent et Abel, *Jérusalem* III p. 194. (11)

Theodorici libell. p. 35. (12)

Muqadassy, ed. de Goeje p. 167. (13)

מימי שלטון רומא בארץ*

מאת שמואל קרוים

הספרים שנתחברו על שלטון רומא בא”י כרגיל לא ירחיבו את מבטם מהלאה למלחמת בר כוכבא; כן עשו יוסף דירינבורג ואמיל שירר בספריהם,

(*) הרצאה שנקראה באוניברסיטה העברית בירושלים ביום י”ז ניסן התרצ”ז.

ורק במקצת הרחיב את גבולו החכם י. יוסטר בחיבורו. סופרי דורות עמנו הכלליים, כמו יוסט, גריץ ודובנוב, כמובן עברו על פני כל התקופה, וכן שמו עיניהם גם על אי-אילו ידיעות שנמסרו לנו בתלמוד ובמדרש, אשר אליהן הם מתיחסים אם בחיוב או בשלילה, אבל כינוס גמור של כל הידיעות מעין אלו לא נעשה בשום מקום, ורק אני הכותב נסיתי את כוחי באוסף החמר הזה⁽¹⁾, שבשיכולו ובכללו עלול הוא להקנות לנו מושג נכון על כל מה שנעשה בארץ בידי רומא התקיפה.

אמנם ספרי הנזכר מביא את הטכסטים ככתבם וכלשונם מהתלמוד ומהמדרש, ואף שטרחתי גם לבארם מטעם הפוליטיקה של הרומאים ומטעם כל תרבותה של החברה האנושית של אותה התקופה, מ"מ לידי סידור הדברים ועשייתם חטיבה אחת לא באתי, והיה מן הראוי למצות את כל תכנם של הטכסטים האלה בשיטת היסטוריה פרגמטית. ויהי כאשר חיברתי על חייהם הפרטיים של קדמונינו את ספרי "קדמוניות התלמוד"⁽²⁾, ואחרי כן גם את ספרי "קדמוניות בית הכנסת"⁽³⁾, גמרתי בנפשי לשכלל את הבנין גם בתיאור עניני המדינה של התקופה ההיא, ולקרוא לחיבור זה בשם "קדמוניות פוליטיות בתלמוד ובמדרש"⁽⁴⁾; ויתכן לעשותו שתי מחלקות, האחת הכוללת בקרבה את מה שנעשה ע"י הרומאים בא"י, והשנית סדרי ממשלתם של הפרסים בבבל. על שני העניינים גם יחד נמסרו לנו בתלמוד ובמדרש ידיעות רבות ונכבדות. את השמועות האלה אמנם לא נקבל אלא בהוודע לנו אמיתות ע"י הסבר נכון בלשונן ובמשמען, וביחוד שנביא אליהן מקבילות ממקום אחר; זאת אומרת שדברי חכמינו ז"ל יתאמתו ויחוררו לנו ע"י עדויותיהם והודעותיהם וגם עתיקותיהם של העמים הנזכרים גופם, כי עליהם יש לסמוך ביותר בדברים הנוגעים ישר בהם. ומה לנו להעלים מן העין ולכחד תחת לשוננו שדברי חכמי התלמוד צריכים חיזוק וסיוע והסבר במילי דעלמא, ולא תמיד נקבל את עדותם כלשונה וכצורתה.

והנה יראתי לגשת אל המדיניות הפרסית, מפני שלא רכשתי לי את הידיעות הנצרכות, אבל אוכל להראות על שורה גדולה של מאמרים אשר בהם

S. Krauss, *Griechen und Römer, Monumenta Talmudica V*, (1

Wien, 1914 מכאן ולהבא אוכיר אותו בקיצור מונומ' תלמ'.

(2) *Talmud. Archäologie I. II. III*; השווה "קדמוניות התלמוד" א' ב' וג', שאינם

תרגומם של הכרכים הלועזיים, אלא חיבור מעובד בפני עצמו.

•*Synagoga. Altertümer* (3

•*Politische Altertümer* (4

כבר דברתי על התפקיד המבוקש בנוגע לרומא; וארשה לי לציין את המאמרים האלה, כי שמות המאמרים גרידא יורונו על ענין החקירה הנצרך בזה. לראשונה פירסמתי את שורת נציבי רומא בא"י משך כל התקופה⁵⁾, כי אצל החוקרים שקדמונו נפסקה השורה עם מלחמת בר כוכבא, כאמור; כתבתי על המלחמה שבין רומא ופרס הנזכרת ב"ספר אליהו"⁶⁾ ועברו תחת שבט בקרתי פלוגות צבאות רומא כפי עמדתם בא"י⁷⁾; בעברית חברתי את המאמרים "בית כוזיבא", "הבסיליקי (היכל מלך) בתלמוד", "הקיסר הדרייניוס—הראשון לחוקרי הארץ", "עשרה הרוגי מלכות"⁸⁾, "האם באמת אסר הדרייניוס קיסר על היהודים לגשת ירושלימה?"⁹⁾; וכתבתי מאמרים רבים באנציקלופדיה היהודית האנגלית (למשל בר כוכבא, קרקלא, אַפּסוס, גלאדיאטור, הדריניוס, הונוריוס, לוקיוס קוויטוס, סיוורוס יוליוס, סיקארי וכו'); כל ספרי "אנטונינוס ורבי"¹⁰⁾ מתעסק בפיתרון שאלה אחת חשובה ביחס היהודים אל הרומאים.

כעת אבחר לי לנושא מאמרי רק ידיעה אחת, אחת ולא יותר, שנשארה לנו בים התלמוד מן מעשיהם של הרומאים בא"י. אקדים להודיע, שאדבר בקיסר דיוקליטיאנוס (284-305 אחר ספה"נ), אשר לו יחסו מעשים שלא נזכרו במקום אחר; ובכל זאת אין לפקפק באמיתותם, בתנאי שיש להם אמיתות פנימית, ובתנאי, שאם לא אותם מעשים בדיוק עכ"פ נזכרים מעשים הדומים להם בתולדות הקיסר הזה. ועוד אקדים לאמר, שבהזדמנות זו הדיבור נופל במה שעשה דיוקליטיאנוס בעיר צור. והנה אף כי יש קצת סתירה בדבר, שיצאתי לדבר בעניני ארץ ישראל, והעיר צור אינה נחשבת על א"י, אבל הסתירה היא מדומה, כי לפי רעיונם של חכמי התלמוד התפשטה א"י מעבר לגבולה הטבעי, כידוע מענין "תחומי א"י" שנזכר בכמה מקומות, שהם גבולות אידיאליים, הלכתא למשיחא. מההכרה הזאת לא ימלט כל העוסק בדברי חכמי התלמוד בעיון ובהשכלה, ולמשל בספר אחד חדש שנכתב על "המים"¹¹⁾ נאמרו כדברים

5) *Révue des études juives* (= *REJ*) כרך פ' (1925), עמ' 113—130.

6) *Jewish Quarterly Review* (*JQR*) י"ד (1902), עמ' 359—372.

7) *Die römischen Besatzungen in Palaestina: Magazin für die Wissenschaft des Judentums* XIX/XX (1893), Ss. 227—244; 105—133.

8) "השלח" כרכים י', ל"ט. מ"ד.

9) ידיעות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה ד', תרצ"ו.

10) וינה, 1910, גרמנית.

11) רפאל פטאי, המים, מחקר לידיעת הארץ ולפקלור ארצישראלי וכו', חל אביב

האלה: "שלושת הנהרות האלה (הירמוך, וקרמין ופיגה) נמצאים צפונה מעצם ארץ ישראל. בלי ספק יש כאן איזה כוונה מצד החכמים, כוונה להרחיב את גבולות א"י לצד צפון-מזרח" וכו', ושיער המחבר שתי סיבות לדבר, שמרכז התורה וגם היהדות היה באותו הזמן בגליל, וחכמינו רצו לעשות את הגליל, על ידי דחית הגבול צפונה, גם למרכזה הגיאוגרפית של א"י; הסיבה השנית אולי המגמה לקרב את כל א"י אל מרכזה השני של כל היהדות, אל בבל. לי קשה לקבל את הטעמים האלה, אבל אשוב שלמדו מן האדמיניסטרציה הרשמית¹²) ואותה קבלו לעיקר. למה הדבר דומה, למה שכל שבעים אומות שנזכרו, לדעתם של חכמי התלמוד, במקרא (בראשית י'), מקבלים שמות יווניים ורומאים לפי רוח התקופה החדשה, ביחוד בתרגום יונתן, אשר בו נהוג הלשון "ושום אפרכיותהום" ומונה והולך את העמים "המודרניים" בשמותיהם הרשמיים של אותם הימים¹³).

ולראיה אביא דוגמא אחת מימיו של דיוקליטיאנוס; כי הנה במסורה שבעה ימים סובבין את ארץ ישראל, מסורה שדברו עליה חכמי התלמוד כמה פעמים (ירוש' כלא' ט', ד', ע' 32c; ירוש' כתוב' י"ד, ג', ע' 35b ועוד)¹⁴ הקשו "והא איכא ימא דחמץ?" ותירצו "דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו" — תפשו חמץ (= Emesa בסוריה) ככלולה בגבול א"י. הידיעה המסורה בזה מעשירה מאד את הטופוגרפיה של א"י וגם את קורות ימי ממשלתו של הקיסר הנזכר, ובכל זאת יחידה היא ובספרי העמים לא זכר ולא רושם לה. אבל עלתה לי להביא לה כמה סמוכין ממקום אחר¹⁵, ועתה עוד אני מרבה עליהם¹⁶, ובכן מי ימאן לתת אמון בידיעה ההיא? ולא נופלת ממנה לטובה ידיעה אחרת חשובה אשר שמתה עיקר מחשבתי במאמרי זה.

גרסינן בירושלמי¹⁷): "רבי שמעון בן יוחנן שלח שאל לרבי שמעון בן יוצדק: לית את בדיק ליה אהן ירידה דצור מהו? אמר ליה: אין יהב תרתין ליטרא דפילפלין לאיסקרנדה. עאל ואשכח כתיב תמן: אנה דיקליטיאנוס מלכא שכנית אהן ירידה דצור לגדיה דארקליס אחי תמניא יומין".

12) עי' שני מאמרי; 1) *Les divisions administratives de la Palestine à l'époque romaine*, שניהם ברבעון REJ כרך מ"ו וכרך נ"ו.

13) סדרתי ופירשתי במונמ' תלמ', סי' 1.

14) מונמ' תלמוד', סי' 154 ושם נרשם. עי' גם פטאי כניל, ע' 210.

15) מונמ' תלמוד', שם.

16) *Diocletiani lacus* (ZDPV XLVI, S. 181), *Diocletiani strata* (ib., S. 182)

17) עי' א', ד', ע' 39d.

העתקתי כל הענין, כי חשוב הוא כלו, ולהלן נכאר כל פרט ופרט שבו. לראשונה אמנם נצרך לנו לידע את ההמשך. כמובן הנדון נכלל בפרק "לפני אידיהן של גוים שלשה ימים אסורין מלשאת ומלתת עמהן" וכו' של "מס' עבודה זרה, ושם בבבא רביעית נאמר: "עיר שיש בה ע"ז חוצה לה מותר" וכו', ועליה יסוב שקלא וטריא הנזכר שבירושלמי, ומובאות שם גם עובדות, והאחת: "רבי חייה בר ווה (=אבא) שלח מיזבון ליה סנדל מן ירידה דצור, אמר ליה ר' יעקב בר אחא: ואת מלוקחי יריד? אמר ליה: ואתה לא לקחת קלוסקין מימיך? אמר ליה: שנייא היא, דמר רבי יוחנן: לא אסרו דבר שהוא חיי נפש— ועכשיו בא המעשה ששמתיו נושא מחקר זה, ואחרי כן: "רבי יצחק בר נחמן שאל לרבי חנינה: יריד עזה מהו? אמר ליה הלכת לצור מימיך וראית ישראל וגוי שהן שותפין בקדירה ואינו חושש שמא נייער הגוי בקדירה". עכ"פ ממה שהבאנו נראה בעליל שירידה של צור הוא היריד האמיתי לכמה מן החכמים הנזכרים, ואם תלמידי חכמים כן, ישראלים פשוטים על אחת כמה וכמה! ובינתיים ראינו שגם ירידה של עזה מאותה החשיבות. הצד השווה שבהן בלי ספק שהן יושבות על הספר ויושביהן כנודע הליניסטים הם, העושים מסחר רב ואדוקים בעבודה זרה שלהם. ומושך לו השקלא וטריא; ונאמר בצד הדברים המובאים: "אתא רבי יוסי בי רבי בון אבא בר בר חנא בשם רבי יוחנן¹⁸): לא אסרו אלא כגון ירידה של בוטנה"; והנה מוצג ועומד לעינינו שם עיר חדשה, ולפי דעה זו כל מה ששקלו וטרו בה מקודם בעיר צור ובעיר עזה וכל חומר האיסור וכל עגמת נפש שקשורים בהן—אולי לאפס ותהו יחשב, ורק כגון ירידה של בוטנה אסור: היא היא הגורמת לכל האיסורים ההם. ולחיוזק מובאת ברייתא (שם) בזה הלשון: "ותני כן: שלשה ירידין הן, יריד עזה, יריד עכו, ירידה של בוטנה, והמחזור שבכולן יריד בוטנה"¹⁹. את ההמשך "מהו ליליך לשם" וכו', ועניני הלכה כיוצא בו, שוב לא נכניס בגדר חקירתנו זו. ומכל האמור יוצא, שיש חילוק בין עיר לעיר ובין ע"ז לע"ז, ואם לא שנעמוד על תכונתן ממקום אחר לא מצאנו ידינו ורגלינו במאמרי ההלכה האלה.

בנוגע אל ירידה של צור, צריכים אנו לבאר ולהסביר כמעט כל מושג ומושג שכלול באותה שמועה.

18) שמו של רבי יוחנן מלמד על התקופה שבה אנו עומדים, כי קרות ימי חייו של רבי זה נודעים למדי.

19) וכן הוא בב"ר, סוף פרש' מ"ו, ושם הלשון בטנן. ויש לי בזה מאמר גדול; Der Jahrmart von Batnan: Zeitschrift der alttestamentlichen Wissenschaft, (= ZATW) XXIX (1909), Ss. 94 — 311.

(א) בראשונה נראה לִי ליתן הגדרה לַמִּלַּת יְרִידָה²⁰). למלה זו יש כמה פירושים, והוא האות שנבוכו בפירושו בעלי המלונים, וכל אחד אחד הולך בו דרך אחר. יעקב לוי²¹) רואה בו המושג ירידה לשון גנאי, לכנות בו את העבודה הזרה שנקשרה עמו²²). בניגוד על עֵלִיָּהּ, אשר היא העליה לירושלים לשבח; ועוד הוא משער שיריד יש במשמעו = ירוד, והוא האליל, בניגוד אל „עֲלִיָּין“ קהוט²³) גזרו פשוט מלשון ירד, וכן עושה יסטרוב²⁴), ועל זה אין מה להקשות, אך לא יצאו בזה ידי חובת הביאור. בן יהודה²⁵) מסתפק בלא ידע: „לא נתברר מהו מקור שם זה“, אך ספקו מעולה מהברי של „חבריו“ כי עוד הוא כותב, שאולי מקורו בהפעל הערבי „ירד“ במשמעות בא למקום, ובפרט באו לעיר חבורות חבורות, ולהלן אשוב לדבריו. ועתה כתב במושגים אלה מאמר שלם יוסף כהן²⁶), ונראה לו הצורך לפרש שמלת „יריד“ אולי תלויה במלת *ἔριξω* ביוונית (מקורו-*ἔριξω* קדש, חנך), ואח"כ הוא מניף ידו לבאר את כל הירושלמי שהבאנו בענין ירידה דצור, ולהלן אחזור על דבריו גם הוא.

אין ספק שמלת „יריד“ נבנית משרש „ירד“, וממנו אין לנטות בשום אופן. בביאורו הייתי מסתייע זה כמה²⁷) במאמרו הנפלא של איסידור לוי²⁸) אשר הראה על מלת *κατάβασις* = ירידה ביוונית, כלומר לרדת מטעם המסחר ומטעם הפולחן אל שפת הים או אל מעיינות מים, ויש לנו בזה סמוכין עד למרבה לא לבד במנהגי העמים בני קדם שהיו שכיניהם של היהודים, אלא גם בתלמוד ובמדרש גופם, ולא אביאם כאן, כי כבר מובאים ונקבצים הם ע"י

20) יריד, בקמץ (כן מנקד בן יהודה, ע' 2157, וכן ראיתי בכמה מלונים, למשל באותו של גרובסקיילין, הוצ' דביר, תרצ"ג, ואצל לזירטורטשינר), ולא כמבטא המון עם יריד בשווא.

21) במלוננו כרך ב', ע' 24.

22) בזה קדמו הרבה שלמה בן היתום בפירושו על „משקין“ (הוצ' צ' פ' חיות), ע' 42, ומובא כעת ב"חוספות הערוך השלם" שלי, עמ' 215.

23) עה"ש ד', ע' 161.

24) במלוננו, ע' 659.

25) מלון הלשון העברית ד', ע' 2157.

26) בספר היובל (*Festschrift*) שיצא לאור לזכרון הווסדו של בית מדרש-הרבנים בברסלוי זה 75 שנים (ברסלוי, 1929), ע' 11 — 44; „כנויי השוק אטלס ויריד והיחס שביניהם“ (בגרמנית), ואני מצטט ביחוד את מה שנאמר בע' 21 שם.

27) ע' מנומ' תלמוד' כנ"ל.

28) Isidore Lévy, *Cultes et rites syriens dans le Talmud*, REJ

החכם איסידור לוי, ובביאורי (שם) הלכתי בעקבותיו והוספתי על דבריו כהנה וכהנה.

מן הדברים ההם לא אבטל כלום; ובכל זאת לפירוש מלת "יריד" לדעתי לא יספיק השרש "ירד" במובנו הרגיל, אלא מושג עמוק כלול בו. בפרק זה יהיה דבורי לצורך הירושלמי בשם "ארקליס", אשר גם יעקב לוי וקהוט רומזים עליו בערך "ירד" שלהם, אמנם לסיבה אחרת; ואני רואה בשם Herakles את המפתח לפתור את החידה "יריד". השם Herakles אומרים בו²⁹, שהוא נבנה מן השרש השמי "רכל", וסברה היא שכן הוא מוצאו. הירקליס הוא אלוהיהם, פטרונם וגבורם של הסוחרים, של הרוכלים, של הולכי מדברות ושיירות של אותם הימים ושל אותם העמים! הלך, סחר, רכל, ירד, הכל הוא מושג אחד. עצם צור נקראת רכלת העמים (יחזק' כ"ז, ג'). מן השרש "רכל" נבנו השמות רכלה, מרכלת, והתואר רְכִיל (בלשון הרבנים יש גם "רכילות"). "רכל" נרדף עם "רגל", כידוע; "רגלים" של ישראל (במובן חגים, ימים טובים) הם "רכלים" של אומות העולם, ר"ל של עמי הקדם בתקופה ההיא, בדיאלקט שלהם, אע"פ ששם כזה אינו נמצא. מעתה אין לנו אלא לתפוש גם את שרש "ירד" באותו מובן, שהרי במובן-מה, ר"ל אם "ירדו" למסחר אל ערי שפת הים, גם "ירד" נרדף הוא עם הלך, סחר, רכל הנ"ל. מעתה "יריד" אינו פשוט הליכה או נסיעה אל מקומות נמוכים, אלא הליכה או נסיעה מטעם המסחר דווקא, ובהיותו והמסחר נעשה ברוב עם, וכל מקום שהעמים נאספים הרי יש כאן גם פולחן ועבודה לשם האלילים, לכן "יריד" יש במשמעו גם עבודת אל נכר (לדעת חכמי התלמוד) או סתם עבודה (לפי רוחם ומחשבתם של העמים ההם). ואני את דרכי הולך, ואומר אני, "יריד" שלנו אינו שם פעולה, אלא מושג הזמן שבו חל המסחר, ויהיה יְרִיד על משקל חריש, קציר, אסיף, בציר, וכו' במקרא, או מסיק בלשון המשנה³⁰, שענין כולם הזמן שבו חלה הפעולה שבשורש חרש, קצר, אסף, בצר, מסק וכו', ממש "כשלש רגלים" שלנו. בתוספתא³¹ עוד נשאר לנו הלשון "זמנו של יריד"; תגרין (כן נאמר שם) שהקדימו זמנו של יריד או שאיחרו זמנו של יריד מותר; אין אסור אלא זמנו של יריד בלבד". ובכן בזמנו של היריד תלויה מלתא, כלומר לכל פולחן ופולחן קבוע

29 H. Lewy, *Semitische Fremdwörter im Griechischen*, S. 216

פטרונם ומגינם של סוחרים שוק הבהמות דרומא, עי' *Mass, Semiten und Griechen auf dem Isthmus von Korinth*, S. 131

30 עי' ארכיאולוגיה שלי ב', עי' 214 ושם, עי' 216.

31 (תוס' ע"ז א', ט', עי' 461.

הזמן, ומטעם זה גרידא "היריד" הוא הפולחן. מעתה מובן אל נכון, מפני מה כל ענין "היריד" נשנה במקורותינו בפרק "לפני אידיהן של עכוים וכו' שהרי במובן מה "היריד" הוא, הוא איד. ועוד מובן שתמיד נאמר "הולכין ליריד של גוים" וכו' (למשל בתוס' שם), ולא יוצאים, נוסעים וכיוצא בו, מפני שביריד העיקר גם ההליכה, כעין הליכה בהמון חוגג, וכעין העליה "לרגל" שלנו. ולהלן עוד נראה חילוק בין שוק, יריד וחג.

(ב) עתה נבא אל המלה ארקליס שבירושלמי. אין ספק שבמלה היוונית הרגילה והמצויה בפי כל *Ἡρακλῆς* אנו עוסקים, כמו שראה בהרף עין ר' בנימין מוספיא⁽³²⁾ וכמו שראו כל המפרשים והחוקרים שהזכרתי. בכל זאת כאן בירוש' אין הכוונה על האליל הנודע ההוא, אלא על קיסר אחד אשר קבל שם כזה לתואר הכבוד שלו. מי שהעלה זאת ראשונה על מרומי החקירה, הוא הגאון שי"ר⁽³³⁾, שמצא ע"פ קורות הימים, שהקיסר דיוקליטיאנוס מינה את שר הצבא מכסימיאנוס בשנת 286 לשותפו במלוכה ויקראהו "אבגוסטוס" ונתן לו את התואר *Heraclius* (יותר נכון *Herculius*, כלומר בן הרקליס), ובגלל התמנותו לשותף במלוכה קראו הקיסר "אָחִי", כמו שנמסר באותה הכתובת (*inscriptio*) אשר קראנו בירושלמי. את הפירוש הנכון והמושכל הזה קבלו יעקב לוי ויסטרוב במלזניהם, אך לקהוט⁽³⁴⁾ "מופרך" הוא מכמה טעמים, והוא קהוט, חפש ורדף אחרי פירושים אחרים, רחוקים וזרים מאד, ואינם מתיישבים על הדעת בשום אופן (עי' באריכות במאמרו של יוסף כהן הנ"ל⁽³⁵⁾). פירושו של שי"ר מניח את דעתנו על הצד הטוב ביותר, ואין לנו אלא לזכות בו. כמו שהקיסר מכסימיאנוס קבל את שם תוארו על שם האליל הרקליס, כן הקיסר הראשי עצמו, דיוקליטיאנוס, גם הוא בחר לו לשם כינוי את השם *Jovius*, כלומר מי שנמנה על גזעו של האליל הראשי *Jupiter*⁽³⁶⁾. פלוגות של צבא רומא נקראות על שמם בכינויים המיתולוגיים האלה: *Jovius* ו-*Herculius*, ובא זכרון גם בדברי חכמי התלמוד והמדרש בקצת שיבוש: יכולני, ברקוריאני⁽³⁷⁾. ונהנים אנו מחקירותיהם של בעלי המקצוע גם בזה, שהמציאו לנו ידיעת *cohors tertia Herculia* (= פלוגה שלישית של

(32) בעה"ש א', ע' 303.

(33) בע"מ, דף קס"ב ושם, כ"ל.

(34) עה"ש א', ע' 109 — בע' אסקרנדה.

(35) החכם הזה לא ראה את דברי במנומי תלמודי, ע' 77 ולא ציין אותם.

(36) Schiller: *Kaisergeschichte II*, Ss. 23; 122; 156.

(37) עי' לעהנוארטער שלי ב', ע' 280 ושם, ע' 166.

הצבא על שם הקיסר הרקליס הזה), שהיחה עומדת תחת פקודתו של הדוכס של פינייקי (*dux Phoenices*)⁽³⁸⁾, ונזכרת גם *ala prima nova Herculia* (= אגף ראשון חדש על שם הקיסר ההוא). העומד על משמרתה בסוריה⁽³⁹⁾. ושוב אין לפקפק שעל טוב פתח ש"ר בפרשו "ארקליס" של הכתובת היא בצור, מטרופולין של פינייקי, על הקיסר מכסימיאנוס הנזכר. גם ש"ר מביא כבר כתובות על שם *Heracles* בפינייקי⁽⁴⁰⁾.

יש להראות גם על העובדה, שהקיסר דיוקליטיאנוס כקר בכבודו ובעצמו את הגלילות האלה, ואם לא בא"י גופה, עכ"פ בקר בעיר צור. כן מוכיח גריץ⁽⁴¹⁾ מהלשון "כד סליק דיקליטינוס מלכא להכא"⁽⁴²⁾, ובמעשה אחר⁽⁴³⁾ נאמר בפירוש שרב אחד היה מפסע על הקברות בצור לחזות בכבוד המלך. ביקורים כאלה הם כרגיל הגורם לתת חסד ורחן וחנינה לעיר הנפקדת, וביחוד לעיר נושנה כצור אשר שם לה בכל הארץ. פעם מותר הקיסר על מכסים וארנוניות, פעם הוא נותן מרחצאות ודימוסיות, יש שהיה עושה את העיר קולוניה⁽⁴⁴⁾, ויש שהוא מתקן בה אגון⁽⁴⁵⁾, או מושיב הוא בה שווקים (ע"י להלן), ובנדון שלנו הוא מושיב בה יריד לשם שותפו הקיסר.

ג) הקיסר שניתן לו תואר כבוד מיוחד חי בפי העם כביכול בעילום שמו, כמו בנדון שלנו, שאך תוארו נזכר: ארקליס, ולא שמו הפרטי: מכסימיאנוס. ולא עוד, אלא שצורף אל שמו גם השר האלהי אשר עומד ממעל לו לשם הגנה, הוא גדא שלו, הנזכר כאן בכתובת המסורה בירושלמי.

את לשון גד מצאנו הרבה גם בכתבי הקודש ובתלמוד ובמדרש, וכבר הבאתי מקצת הדברים הנצרכים לנדון שלנו⁽⁴⁶⁾, גם גיזיניוס במלונו (הוצ' י"ז) מביא בזה הרבה: גד, גדי, גדיאל, עוגד (מגדו)⁽⁴⁷⁾, אך היה צריך להציג

Notitia Dignitatum ed. Seeck, p. 68 (38)

Notitia כנ"ל, ע' 70.

(40) ועי' גם גריץ במ"ע החדשי נ"ה, ע"ט.

(41) בהיסטוריה שלו בגרמנית ד', הוצ' ד', ע' 277.

(42) ירוש' ע"ז, ה', ע' 44d.

(43) ירוש' ברכ' ג', ע' 6^a; נויר א', ע' 56^a.

(44) עי' ספרי דבר' רמז כ"ו, ע' 70^b, הוצ' פריעדימן; ילקוט שם רמז תתי"א, מובא

ומבואר על ידי במונמי תלמוד' סי' 298, ע' 129.

(45) *ἀγών* = משחק, עי' להענוו, ע' 8.

(46) במונמי תלמ', כנ"ל.

(47) אך בהביאו גם את שם העיר גדגד, גדגדה הנה — בזה אני חולק עליו, אלא לשון

גרודיות היא שהונה על חומות העיר, עי' קדמוניות התלמוד שלי א', ע' 62, ושם נרשם הדבר.

לעומתו את השם היווני-הרומאי $\text{Fortuna} = \text{Tύχη}$, כי זה השם נאות לו עפ"י הילך רוחם של היוונים ושל הרומאים⁴⁸. הקיסר אינו מוצג ישר לפני העם, אלא ג"ד א שלו. לכן גם כאן היריד נוסד לשם "גדיה דארקליס". השם ג"ד אינו סובל, לדעתך, את המובן "אוצר היכל האלוה", כמו שחושב החכם יוסף כהן⁴⁹, אלא פשוטו כמשמעו: "הצלחה והגנה מועילה. לבעל והירקליס עובדים בארצות אלה בתור מלך⁵⁰", ובעל צור הוא, הוא הנקרא גם מלקרת (= מלך קרת), וא"כ הכל נשאר בקיומו בעיר הנושנה הזו, אלא שדיוקליטיאנוס חידש לצרכה ולטובתה את היריד בטיבו הנזכר, כלומר שנתן לו צורה מחודשת. לעיר כזאת כל העולם מתקרב ביראת הכבוד; ובספר ב' דחשמונאים שלנו⁵¹ נזכר שם Ἡρακλέους θυσία (= זבח לשם הירקליס), ויש להניח שמעתה נתחדש גם הזבח הזה. אחרי שהיריד מוקדש היה לגדו של "הירקליס".

בעיר שכבר זכרנוה בהמשך זה, היא העיר עזה, נתחדשו חגיגות כאלה בשם Ἀδριανή ⁵² ע"ש מיסדן הוא הקיסר הדריאנוס. ידוע מה שעשה ו"תקן" הקיסר הזה בעיר הקדש ירושלים, שגם אותה, כלומר העיר כולה קראה על שמו Aelia Capitolina , ובוה נעשית העיר קולוניה, דבר שהוא לדעת הרומאים שבח לה ותועלת. מי שנקרא בתלמוד אנטונינוס רצה לעשוה את טבריא קולוניה⁵³, וכן נעשית ניאפוליס (= שכם) קולוניה; קיסרין שעל הים נעשית מיטרופולין, אנטטיפטריס נעשית "מדינה"⁵⁴, וכן השתדל כל קיסר וקיסר לעשות חסד עם נתיניו החביבים עליו; וביחוד חביבות היו עליהם הערים ההלניסטיות, מפני שעליהן היו סומכין בתוך המון האזרחים המזרחיים בכל צרה וצוקה.

ד) ועתה נחקור קצת על מלת שְׁכָנִית (כן משקל פעיל בארמית) שבכתובת ההיא הנזכרת זה כמה. כמעט נראה למיותר להרבות בה דברים, כי "שכנית" אינו אלא "יסדותי" או "הושבתתי", אבל בראותי שהחכם יוסף כהן (כנ"ל) פירש "שכן" זה בלשון "נתן", "נתן במתנה" — אמרתי טוב להעמיד גם מלה זו על

48) פעם אחת יש לנו מלת טיכי גם בירושלמי (עי' לעהנו' שלי ב', ע' 263).

49) סברתו בזה fortuna ברבים, וממושג זה הוא בא אל מושג Tempelschatz ;

מה שאין הדעת היפה סובלתו.

50) $\text{Movers, Phoenicier I, Ss. 385 — 414}$

51) שם ד', י"ח.

52) הראיות עי' ברבעון ZATW כ"ט, ע' 305.

53) ב' ע"ז י', ע"א.

54) לכל זה עי' ספרי אנטונינוס ורבי, ע' 53 ואי'.

כוונתה. הן אמת הוא שבסורית שָׁפֶן בפעיל יש לו המובן „נתן במתנה” *dono dedit*⁵⁵, אבל רק בהעברה, כמו שנאמר במלונים בפירוש, וזה אינו מכריע בנידון שלנו. אדרבה, שָׁפֶן עולה יפה ביסוד ערים ובתיקונן ובכל מה שדומה למושג הוסד ונתקן. וגייזניוס (ע' שכן) מביא כבר מן האשורית „שָׁפֶן שומישו” = שָׁפֶן את שמו, ובמקרא יש לנו „ויטש משכן שלו אהל שכן באדם” (תהל' ע"ח, ס'), והוא כלשון „וישכינו שם את אהל מועד” (יהוש' י"ח, א'), ובמובנו במקומות האלה אינו חל שום ספק. שייך לכאן „וקרוב שֶׁמֶךְ” (תהל' ע"ה, ב') שנתרגם בכ"י⁵⁶ „וקריב שכינת שמך” (בהוצ' לגרד ליתא) בהוספת מלת שכינה, היא המלה הרגילה לכל שיכון. לדעתי שכן בארמית כאן בלשון הכתובת יש לו טעם וריח עברי, כמו שבלאו הכי מבדילים בין הסורית שבסוריא ושבבבל ובין אותה שבא"י, ובחרו במלה זו, מפני שהיתה אז נהוגה בארמית שבא"י. יש להניח שהכתובת שבירושלמי מדויקת היא בכל אופן, ר"ל שנעתקה הלשון בכל דיוק שאפשר, ובאמת לשמע און גרידא היא עושה רושם של אמת. ובצדה בוודאי היתה מתורגמת יוונית, שהרי צור באותם הימים כבר לבשה טיב עיר הליניסטי, ומכל הערים הדומות לה וגם מצור עצמה ישנן בידינו כתובות הרבה שנתחברו בשתי לשונות, ובכולן לא הסגנון הארמי משובש קצת, אלא הסגנון היווני, וכמשפט זה צריך לשפוט גם בנדון דידן.

החכם יוסף כהן (כנ"ל) מסתייע בלשון: „יריד שנתנה מלכות ושנתנה מדינה ושנתנו גדולי מדינה מותר; אין אסור אלא יריד של עבודה זרה בלבד”⁵⁷ — הרי שהשתמשו לדבר זה בפעל נתן, ובכן גם שכן יש לו מובן זה. אי אפשר להכחיש את „הראיה” הזאת, ובכל זאת אינה ראיה כי „נתן” בכמו זה הוא כמו טרמינוס תכניקוס, ועל זה הבאתי ראיות הרבה בספרי⁵⁸, ובארמית הוא „הב”⁵⁹, שהוא מקביל אל מה שנהוג ביוונית ובלאטינית: *dare, χαράσσειναι, διδόναι*; ואין מזה עדות לשימוש „שכן”.

בשום אופן אין להחכם הנזכר הרשות להחליט, שעיקר תכנית היריד אינו

(55) ע"י PSm, ע' 4152. ברקלמן במלונו הסורי, הוצ' ב', ע' 776. אינו מביא שום צורה בפעיל. במלונו של Otto Klein על הסורית של ארבעת האונגליונים (גיסן, 1916) אמנם נרשם שכן בפעיל במובן δωρέομαι ובמובן χαράσσειναι, וזה נכון.

(56) ע"י לוי במלונו התרגומי ב', ע' 480.

(57) תוס' ע"ז א', ו', ע' 460 — 461.

(58) *Synagogale Altertümer*, S. 311.

(59) ע"י ש. קליין בידיעות המכון... ב' 36, ס' י"ד; ושם. ס' י"ז!

אלא גביית המכס⁶⁰, ואנחנו ראינו מלשון התוספתא, שהעיקר בו עבודה זרה, וכן מסתבר.

לדעתי אין בין "שכן" זה ובין "תקן" ולא כלום אלא שזה ארמית וזה עברית (של הרבנים). מצאנו "תקנו שוקים"⁶¹, "הרבה שוקים תקננו"⁶² ועוד הרבה⁶³, שענין כלם פֶּד, הוֹשִׁיב, = שָׁפֵן.

ואם יטען הטוען, שוק לחד ויריד לחד — באמת כן הוא, כי יש הבדל רב ביניהם, אבל זה בענין, ולא בלשון פעולת הווסדם. ההבדל יראה לעין ממה שנאמר "והיה כאשר תריד, את יש לך ירידים, והוא יש לו שווקים"⁶⁴, וממה שהקדמנו לבאר יראה ההפרש לעין: זה תקנת המלוכה וזה תקנת יושבי העיר או האזרחים; זה עומד לע"ז וזה עומד למחיה דווקא ואולי גם למסחר; זו תכונת ערי ההלניסטים וזו תכונת ערי היהודים. ויש עוד סוג שלישי לדבר, הוא חִינְגָא בארמית, שפירש בו הערוך⁶⁵ שוק, מלשון חג, איד, חגיגת הגוים, לדעתי משל ערבים⁶⁶, שאינו שוק קבוע, אלא אמצעי המסחר להולכי מדבריות, ואנשים שבו אינם אלא ארחי פרחי⁶⁷, ואלה הם

שמותיהם ביוונית: 1) κατάβασις (2) ἄγορά, 3) πανήγυρις.

ה) אחרי הדברים האלה יחווירו כל עניני הכתובת ההיא בירושלמי, אלא שעוד נשארה מלה אחת, והיא זרה, ואינה נוחה ליפרש, היא מלת אסקרנדה. קהוט⁶⁸ פירשו מלשון פרסי שהוא Courier, Bote, ובאמת כן הוא לפי הענין, וכן יוסף כהן⁶⁹ מצדיק את פירושו של קהוט ומוסיף להסביר אותו שהוא = אוגדא אשר צורתו ביוונית הוא ἀσκάνδης ואסקרנדה משובש הוא מן אסקנדה. באמת מן הצורך הוא להסביר מלה זרה בירושלמי מן היוונית ולא מן

60) יוסף כהן שם, ע' 27 בהטעמה רבה.

61) ב' שבת ל"ג, ע"ב.

62) ב' ע"ז ב', ע"א; ועי' מונמ' תלמוד', סי' 82 וסי' 83.

63) וכן תקנו גשרים, תקנו מרחצאות, שם ושם.

64) ב"ר ס"ו, ז'; ילקוט א', רמז קט"ו; מונמ' תלמ', סי' 368.

65) עה"ש ג', ע' 444.

66) עי' ע"ז י"א, ע"ב.

67) ליתר עניני השווקים עי' מאמרי הנ"ל ברבעון ZATW כ"ט, ביחוד ע' 304,

הערה 4, ובקדמוניות התלמוד שלי א', ע' 74 ואילך.

68) עה"ש א', ע' 199.

69) כנ"ל, ע' 22.

הפרסית. בתוספות הערוך השלם בערכו⁷⁰) מובא בשם פ' פֶרְלֵס שהוא *σκιολόγος*, כלומר פקיד האוצר, וגם בזה לא תנוח הדעת. בנוגע אל הפרסית אומר גייגר⁷¹) שהקשר עם הפרסית של ק' רחוק מאד; ובכך לפי מצב המדע של עכשיו צריך לסיים ענין מלה זו בצריך עיון. ומה שנאמר כמפרש הירוש' פני משה, שם: „איסקרנדה כמו איסקודלא בלשון המשנה“ לא יתכן בשום אופן, אם לא שנשבש את הספר ונגרוס מלה אחרת.

והנה בקשר עם מלה זרה זו עוד עלינו ליישב את המאמר כלו: „אין יהב תרתין ליטרא דפילפלין“. בעל פני משה אמר, אם תתן ב' ליטרות פילפלין לתוך התיבה שלי (כפי פירושו שהוא = אסקיטלא) אז אומר לך; ודוגמא דאמרינן בשי"ס דילן „לכי תיכל כורא דמילחא“, עכ"ל. נראה שהמפרש הזה היה גורס בירוש' שלו „יהבת“ לנוכח, ובאמת גם לפי דרכי החקירה נוכל לומר, „יהב“ שלנו חסרת מפני דחיקת ת שבא (*haplographia*) וצ"ל יהבת וחכם אחד ממכירי באמת השמיע זאת לאוני בעל פה. אני לעצמי⁷²) תרגמתי „יהב“ לנסתר, והכוונה על רבי שמעון בן יוחנן, מי ששלח שליח אל רבי שמעון בן יוצדק בשאלה: „לית את בדיק ליה אהין ירידה דצור מהו“, וזה אומר להלז דרך שחוק „אין (רבך) יהב (לי) תרתין ליטרא דפילפלין אשר אוכל לתחנו לאסקרנדה אשר עתיד לילך אל העיר ולבדוק את היריד. בדרך זה מלת „אין“ הוא לתנאי, ונקשר אל המאמר הבא; וכן הוא הפסיק בדפוסים. ראיתי להחכם יוסף כהן כנ"ל שהוא מפרש „אין“ = הין בניחותא, כלומר שהנשאל הסכים לזה, ומלת „יהב“ הוא לנסתר; אמנם בדרך זה הלשון מגומגם ולא נתפרש מי הוא הנותן. כל עוד שאלת „אסקרנדה“ לא נתפרשה כהוגן ואין אנחנו יודעים מה דברים בגו, אין בידינו להכריע לא כזה ולא כזה.

הכתובת עצמה אמנם ברורה לנו לכל אופניה, וסופה „תמניא יומין“ מודיע את משך זמן היריד, כמובן בכל שנה ושנה. ואין לנו לבקש סודות במלין אלה לא שערום קדמונינו (נגד יוסף כהן הנ"ל).

(70) ע' 51.

(71) תוספות העה"ש, שם.

(72) מונומ' תלמ', סי' 153.